
СКІФСЬКИЙ КУРГАН «ТЕТЯНИНА МОГИЛА»

В. Ю. Мурзін, С. В. Полін, Р. Ролле

У статті публікуються матеріали досліджень кургану «Тетянина Могила» — одного з найбільш визначних і цікавих з оточення скіфського царського кургану Чортомлик (IV ст. до н. е.)

В 1983—1986 рр. спільною експедицією Інституту археології АН України та Німецького науково-дослідного товариства в Боїні, окрім дослідження кургану Чортомлик, було розкопано понад 50 відносно невеликих курганів поблизу Чортомлика, переважна більшість яких відносилась до скіфського часу. Тим самим було продовжено вивчення скіфських поховальних пам'яток, розпочате в цьому районі О. І. Тереножкіним та Б. М. Мозолевським. Після публікації всіх матеріалів 1983—1986 рр., враховуючи, що значна частина розкопаних раніше пам'яток вже введена до наукового обігу¹, скіфологи матимуть масовий археологічний матеріал, який дозволить скласти досить повне уявлення про курганне оточення Чортомлика.

Поки що ж ми хочемо ознайомити читачів з результатами розкопок одного з найбільш цікавих, на наш погляд, курганів — № 46 групи Чортомлик—III — відомого у місцевих жителів під назвою «Тетянина Могила».

Курган розташований в 3 км на захід від Чортомлика. Висота курганного насипу, значно розораного на момент розкопок, становить 2,1 м при діаметрі близько 30 м. Первинна висота кургану, очевидно, досягала 5 м. Курган був споруджений в один прийом з чорнозему над похованням № 1 і містив два поховання. Насип знімався за допомогою бульдозера по лінії 3 — С; при цьому в північній полі кургану зустрічались окремі уламки кісток тварин та стінок амфор. В центрі кургану простежено великий викид з поховання № 1 у вигляді кільця материкової глини діаметром близько 15 м. Ширина кільця в перерізі — 4—5 м. Потужність викиду — 0,8—1 м (рис. 1). У чорноземному заповненні воронки викиду зустрічались уламки вапняку розмірами до 0,7×0,5×0,5 м. На внутрішніх схилах викиду були зафіксовані незначні рештки дерева.

Кільце материкового викиду окреслювало вхідну яму поховання № 1, простяжену на рівні материка. На відстані 8,7 м від центру кургану в напрямку північного заходу, на цьому ж рівні, були виявлені контури другої вхідної ями впускного поховання № 2. Відстань між вхідними ямами — близько 7 м (рис. 2).

Поховання № 1 (основне). Вхідна яма поховання № 1 була розташована в центрі кургану. У верхній частині вона мала неправильну форму, яка віддалено нагадувала квадрат, орієнтований кутами по сторонах світу (рис. 2). Розміри ями у верхній частині — 2,9×3—3,4 м. На глибині близько 1,3 м від рівня давнього горизонту в північному куті ями була простежена материкова сходишка, зовнішній край якої проходить приблизно по діагоналі ями — від західного кута до східного. Західна частина сходишки нижче східної приблизно на 0,2—0,25 м. Її поверхня нерівна; можливо, тут сходишка частково зруйнована грабіжницьким ходом. Друга сходишка була влаштована на 0,6 м нижче першої, паралельно їй. Ширина другої сходишки — 0,2—0,4 м. В результаті спорудження сходинок розміри ями зменшилися до 2,9×1,4—1,6 м, і вона набула форми прямокутника з заокругленими кутами, орієнтованого довгою віссю практично по лінії захід—схід. Глибина ями — 6,8 м від рівня давнього горизонту.

У верхній частині вхідна яма № 1 була заповнена чорноземом. В східній

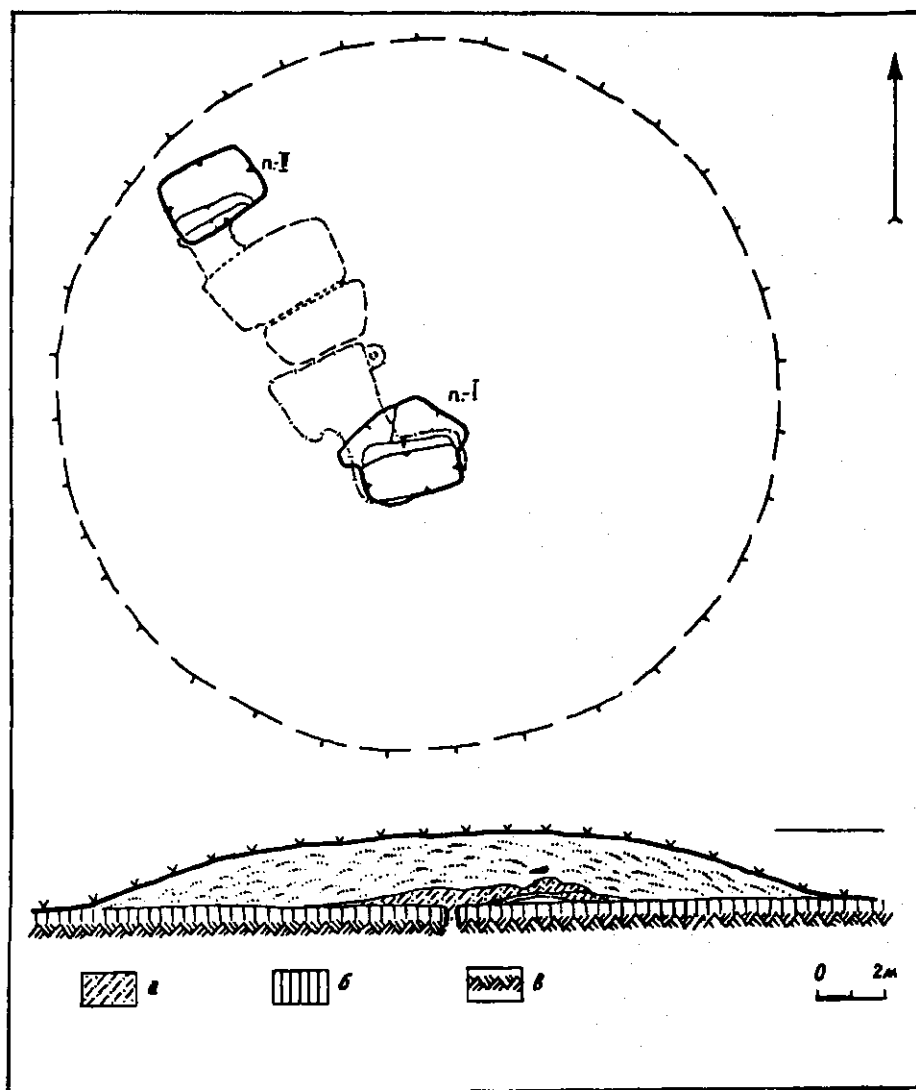

Рис. 1. Тетянина Могила. Загальний план кургану та переріз. Умовні позначення: а — материковий викид; б — похований чорнозем; в — материк.

половині ями заповнення було пухким, а в західній — твердим, затічним, що є однією з ознак наявності грабіжницького ходу. В заповненні ями зустрічались окремі гранітні та вапнякові брили. Однак з глибини приблизно 2,5 м від рівня давнього горизонту яма виявилась майже повністю заповненою великими гранітними та вапняковими блоками, які досягали розмірів 1,5×1×0,5 м. Наявність цих блоків у вхідній ямі повинна була значно ускладнити дії грабіжників. Очевидно, їм вдалось пройти яму приблизно до глибини 3,3 м від рівня давнього горизонту. На цій глибині в північній стіні ями, ближче до північно-західного кута, була простежена невелика ніша висотою 0,75 м, шириною 0,5 м та глибиною 0,3 м. Можливо, вона виникла в результаті спроб грабіжників обійти кам'яну забутовку вхідної ями по материк. Нижче цієї ніші кам'яні блоки не порушені до часів сучасних розкопок — кам'яні плити лежали дуже щільно, практично без будь-яких видимих проміжків. Процес підняття цих кам'яних блоків, вага яких досягала від 0,5 до 1 т, вимагав застосування автокрану. Між кам'яними плитами зустрічались окремі кістки тварин та уламок залізного предмета у вигляді круглого

Рис. 2. Поховання № 1. Скупчення залізних вудил та псаліїв.

стрижня — можливо, уламок жала клювця. На дні вхідної ями були знайдені уламок ручки амфори, денце ліпного горщика діаметром 6 см та залізна скоба.

Арочний вхід у поховання був влаштований в північній стінці ями, поблизу її північно-західного кута. Ширина устя — 1,6 м, висота — 1,5 м. Устя входу і частково дромос були забиті великими вапняковими та гранітними брилами, які, очевидно, скотились сюди після руйнування дерев'яного закладу.

У дні вхідної ями, безпосередньо поблизу устя, була викопана маленька виїмка, дно якої, поступово переходячи в дно поховальної камери, було нижче від дна вхідної ями на 0,3 м. На дні виїмки лежало не менше 10 комплектів залізних вудил та псаліїв, які були сильно пошкоджені корозією та скипілись у декілька грудок. За окремими більш-менш добре збереженими екземплярами простежується, що псалії мають С-подібну форму, вони дводірчасті, з вісімкоподібним розширенням посередині; їх довжина — 21—22 см. Вудила двочастні. Серед вудил та псаліїв знаходилося бронзове кільце діаметром 7,5 см (Рис. 2).

Порівняно вузький (1,6 м) у своєму початку дромос далі розширювався, поступово переходячи в камеру трапецієподібної форми, витягнуту по лінії ПнЗ—ПдС. Довжина камери — 3,4 м, ширина поблизу ПнЗ торцевої стінки близько 2,3 м. Дно камери поступово понижувалось, досягаючи біля торцевої стінки позначки — 7,2 м від рівня давнього горизонту.

В ПнС та ПдЗ стінках камери, ближче до ПнЗ торцевої стінки були влаштовані ніші. ПнС ніша порівняно невелика. Вона була призначена для казана, ніжка якого встановлювалася у виритий в дні ніші (приблизно на 0,1 м вище дна камери) круглий отвір діаметром 15 см. Ширина ніші — 0,7 м, висота — 1,2 м; ніша була заглиблена в стінку на 0,5 м. ПдЗ ніша була більш широкою. Ширина ніші — до 2,4 м; заглиблена в стінку на 0,7—1,0 м. Її дно знаходилося на одному рівні з дном камери.

ПнЗ торцева стінка камери виявилась майже повністю зруйнованою. Саме через неї — з боку поховання № 2 — до камери проникли грабіжники.

Грабіжники не залишили на дні камери жодної речі. У заповненні камери при її розчищенні були виявлені розрізнені людські кістки (уламки таза, великі та мала гомілкові кістки, стегнові кістки, окремі хребці, один цілий та уламки верхньої частини другого черепа); кістки коня (у тому числі копито та уламки кінського черепа), які концентрувались в основному в районі ПдЗ ніші,

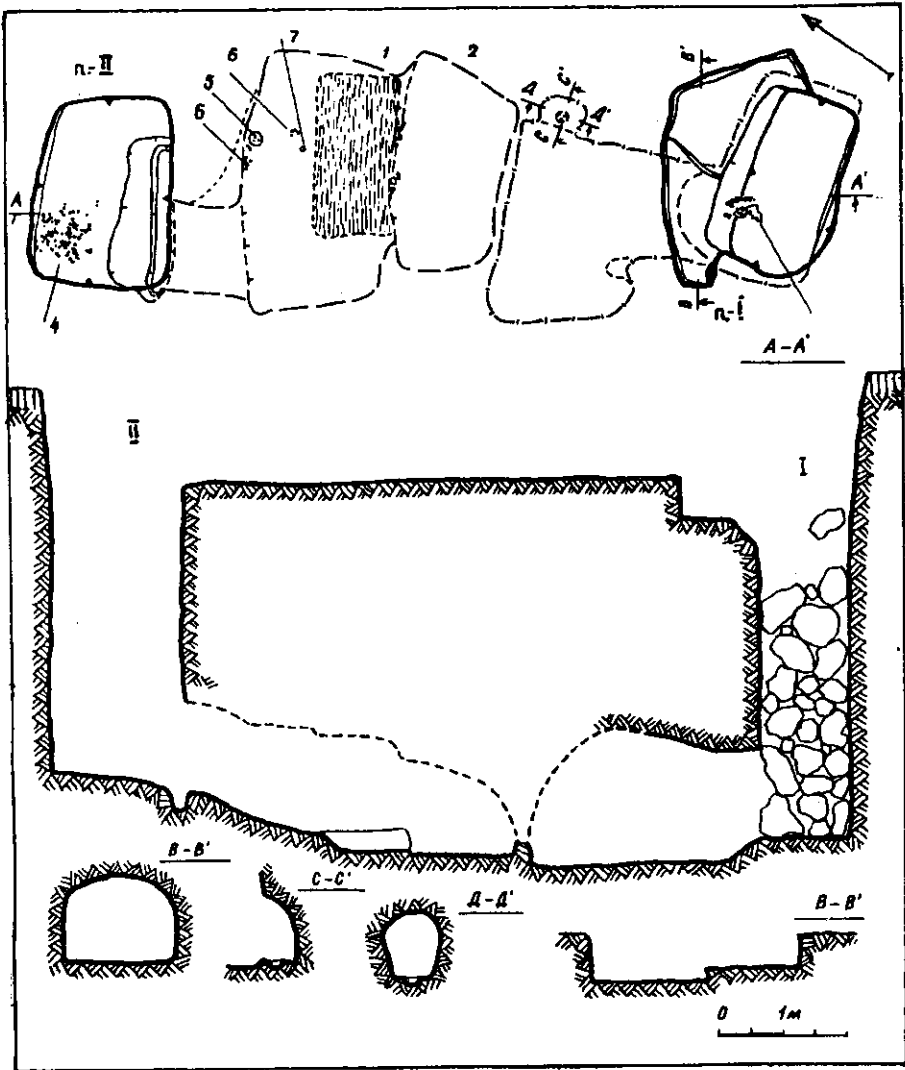

Рис. 3. Поховання № 1 та № 2. План і розріз.

вляштованої, очевидно, для супроводжуючого поховання коня. Серед кінських кісток знайдено невеликий, сильно кородований уламок залізних вудил та не менш кородований псалій С-подібної форми з вісілкоподібним розширенням посередині і круглими гульками на кінцях (довжина — 22 см), а також розрізнені, вкриті бронзовим окисом кістки вівці або бариша з викраденого бронзового казана. Крім того, знайдено три бронзових наконечники стріл: два трилопатевої опорно-втулчастих (довжина 6,2 см, один з них фрагментований) і один тригранний базисний (довжина 2,9 см); срібна (?) ручка посудини-чаші у вигляді півмісяця (розмір 3×5 см), три золоті круглі бляшки (дві — тип IV і одна — тип VIII — рис. 4, 4, 8).

Під час промивання заповнення з камери поховання № I були знайдені ще дві бляшки типів V та VI (рис. 4, 5, 6). На зворотному боці бляшок простежуються сліди пофарбованої у фіолетовий колір тканини або шкіри.

Поховання № 2 (впускне). Вхідна яма поховання № 2 була розташована в 7 м на ПнЗПн від вхідної ями поховання № I (рис. 1; 3). На рівні материка вхідна яма виділялась у вигляді чорноземної плями у формі неправильного овалу, орієнтованого довгою віссю по лінії ПнЗПн — ПдСПд. Її розміри ста-

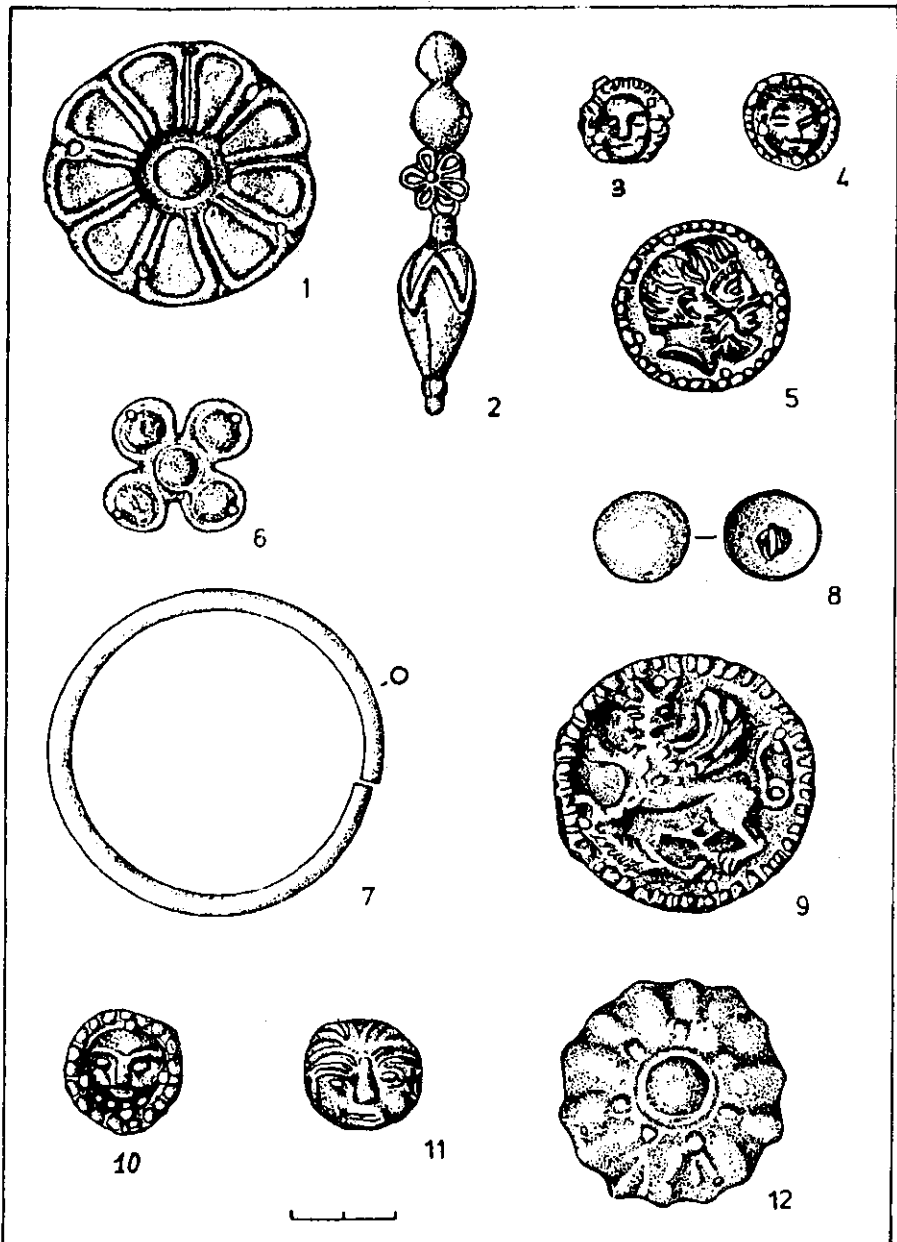

Рис. 4. Золоті прикраси (номери відповідають нумерації типів золотих платівок у тексті).

новили 3,8×2—2,4 м. В міру вибирання заповнення яма поступово набувала вісімкоподібної форми з перехватом в її південній третині, де простежувалась тонка материкова перемичка. Стало очевидним, що «вісімка» утворилась в результаті просідання склепіння над прилеглою до вхідної ями частиною поховальної камери. Власне вхідна яма, орієнтована по довжині ПнС — ПдЗ, мала підпрямокутну форму і розміри 3,1×1,9—2,1 м. Поблизу її ПнЗ довгої стінки глибина ями досягала 7 м від поверхні курганного насипу (5,4 м від рівня давнього горизонту). У напрямку ПдС стінки дно ями плавно понижувалось і досягало позначки — 7,5 м від поверхні насипу. Заповнення ями чорноземне, в південному кутку простежувався затік. У цьому щільному затічному ґрунті, який свідчив про те, що саме тут пролягав лаз давніх

грабіжників, траплялись уламки людських кісток. На глибині 5,9 м від поверхні кургану були знайдені також шматки зітлілого дерева. Одним штихом нижче, поблизу південної стінки вхідної ями, в її заповненні, виявлено скупчення золотих бляшок на площі приблизно 1,5×1 м. Потужність шару затічного, дуже щільного заповнення, в якому зустрічалися золоті предмети, становила близько 0,3 м. В ньому були виявлені золоті вироби таких типів:

I тип. Дев'ятипелюсткові розетки (діаметр близько 2,5 см) — 14 шт. (рис. 4, 1);

II тип. Амфороподібні підвіски, припаяні до двох золотих намистин — 2 шт. (рис. 4, 2);

III тип. Невеликі напівсферичні бляшки (діаметр близько 1 см), лицевий бік яких прикрашений рельєфною личиною — 19 шт. (рис. 4, 3);

IV тип. Бляшки із зображенням Горгони Медузи (діаметр 1,2 см) — 7 шт. (рис. 4, 4);

V тип. Круглі бляшки (діаметр 1,8 см), лицевий бік яких прикрашений рельєфним зображенням голови бородатого чоловіка — 19 шт. (рис. 4, 5);

VI тип. Хрестоподібні бляшки — 42 шт. (рис. 4, 6);

VII тип. Скроневе кільце діаметром 3 см — 1 шт. (рис. 4, 7);

VIII тип. Напівсферичні бляшки з петлею на зворотному боці — 37 шт. (рис. 4, 8);

IX тип. Великі (діаметр 2,5 см) круглі бляшки із зображенням крилатого сфінкса — 7 шт. (рис. 4, 9).

Серед скупчення золотих бляшок були знайдені також уламки людських кісток, два бронзові тригранні базисні наконечники стріл (довжина 2,9 і 3 см), а також три уламки клинка акінака (ширина до 3 см), на якому збереглися рештки дерева (піхов?). Тут же було виявлено близько 50 (багато — в уламках) тонких бронзових платівок досить складної форми, що деякою мірою нагадує переріз шахового пішака — прямокутна основа, тонкий перехват та закруглена верхня частина. Біля основи верхньої частини два заострені виступи, спрямовані під кутом догори. На прямокутній основі «пішака», біля основи виступів та у верхній частині округлого закінчення платівки є отвори для її пришивання до основи. Довжина платівок — близько 5,5 см (рис. 6, 3). Тут же знаходилась кістяна ручка предмета невідомого призначення, нижня частина якої оформлена трьома виступами, розташованими по обидва боки руків'я, й трьома прокресленими колами з крапкою в центрі. У верхній частині ручки збереглися залишки залізної заклепки (рис. 8).

На дні ями в її ПнЗ кутку було виявлено скупчення бронзових блях (рис. 3). На ділянці площею приблизно 1,2×1 м суцільним шаром лежали бляхи трьох типів: великі круглі (діаметр близько 6 см) з чотирма отворами для пришивання (рис. 6, 1); круглі бляшки меншого розміру (діаметр близько 2,5 см), орнаментовані розташованою в центрі випуклою «горошиною», які також мали отвори для пришивання (рис. 6, 2); бронзові пластини у формі «пішака» (рис. 6, 3). Серед бляшок зустрічались невеликі обривки знебарвленої тканини та ниток.

Найбільш добре збереглися великі круглі, досить товсті бляхи (до 2—3 мм). Всього їх виявлено не менше 160 шт. Дрібніші та тонші бляхи збереглися дуже погано, тому точну кількість їх встановити не вдалось; ясно лише, що їх було не менше сотні. На нашу думку, великі круглі бляхи використовувалися як захисне покриття, що нашивалось на чепрак чи нагрудник бойового коня². Чепрак, очевидно, був складений в кілька разів — бляхи лежали в кілька шарів, частина з них лежала лицевим боком догори, а частина — долі. У декорі цієї деталі кінського спорядження використовувались, судячи з усього, і невеликі круглі бляхи з «горошиною» в центрі.

Бронзові ж платівки у формі «пішака» прикрашали, як виявилось, широкі ремені (повід?). Декілька таких щільно згорнутих ременів було знайдено в ПдС кутку ями. Вони були пофарбовані в червоний колір. На той бік ременів, що був обернений всередину сувою й були нашиті бляшки, що нас цікавлять. Нашивались вони по чергово, круглим і прямокутним кінцем догори (рис. 8). Поруч з ременями лежав невеликий уламок стінки амфори.

Рис. 5. Золоті прикраси (номери відповідають нумерації типів золотих платівок у тексті).

Устя входу в поховання знаходилося в південному кутку вхідної ями. Перед входом на дні вхідної ями прокопано невеликий рівчачок, в якому був встановлений дерев'яний заклад. В ПдЗ стінці ями з тою ж метою видовбана вузька ніша (ширина до 0,4 м). Рештки дерева від закладу, а також уламки залізних скоб, що з'єднували його, зустрічались у заповненні ями поблизу устя входу.

Через просіле склепіння камери, яке було знято за допомогою екскаватора, дослідження проводилися «через верх».

Поховальна камера була з'єднана з вхідною ямою коротким дромосом довжиною 1,1 м та шириною 1,4 м. Дно дромосу мало різкий ухил в бік камери — перепад глибини на цьому невеликому відрізку становив близько 0,7 м.

Форма самої поховальної камери виявилась досить незвичайною — складалася ніби з двох самостійних, паралельно розташованих приміщень, орієнтованих довгою віссю по лінії ПнС — ПдЗ. Розміри першого приміщення, підпрямокутної в плані форми — 4,1×2,4 м; другого, що мало в плані форму трапеції, — 3,6—2,4×1,9 м (рис. 2). Приміщення безпосередньо прилягали одне до одного поздовжніми сторонами і з'єднувались доволі широким проходом, який досягав 2,8 м. В результаті поховальна камера набула в плані вісімкоподібної форми з перехватом у центральній частині. Шахтарі-прохідники Г. Ф. Прус, М. Г. Макаренко, М. О. Сліпченко та Г. В. Бойко, які пра-

цювали в експедиції, звернули у зв'язку з цим нашу увагу на те, що просіле до часу розкопок склепіння камери було споруджене в досить сипкому ґрунті, що являв собою суміш лесу та піску. На думку цих фахівців, форма камери була обумовлена перш за все прагненням надати більшій стійкості склепінню цієї досить просторої підземної споруди. Наявність «перехвату» в центральній частині камери створювало своєрідне додаткове «ребро жорсткості», яке сприяло зміцненню склепіння. За їх словами, такий спосіб кріплення інколи застосовується й нині, під час проходження горизонтальних штреків, як тимчасовий захід. Стосовно найближчих аналогій такому типові поховальних споруд серед скіфських старожитностей, то подібна форма поховальної камери була зафіксована в кургані № 45 поблизу с. Білозерка³. Не можна не згадати у зв'язку з цим і курган Чортомлик, північно-західне підземелля центральної могили якого також складалося з двох приміщень — № 4 та 5, з'єднаних між собою вузьким проходом, а також близькі за конструкцією катакомби, що складались із здвоєних приміщень в похованні № 9 кургану № 7 могильника поблизу с. Кут та поховання № 2 кургану № 1 курганної групи II поблизу с. Мар'їнське⁴.

Камера поховання № 2 майже впритул прилягала до камери поховання № 1. Їх розділяла лише тонка стінка, майже повністю зруйнована на час розкопок; вона збереглась лише в нижній своїй частині на висоту близько 30 см.

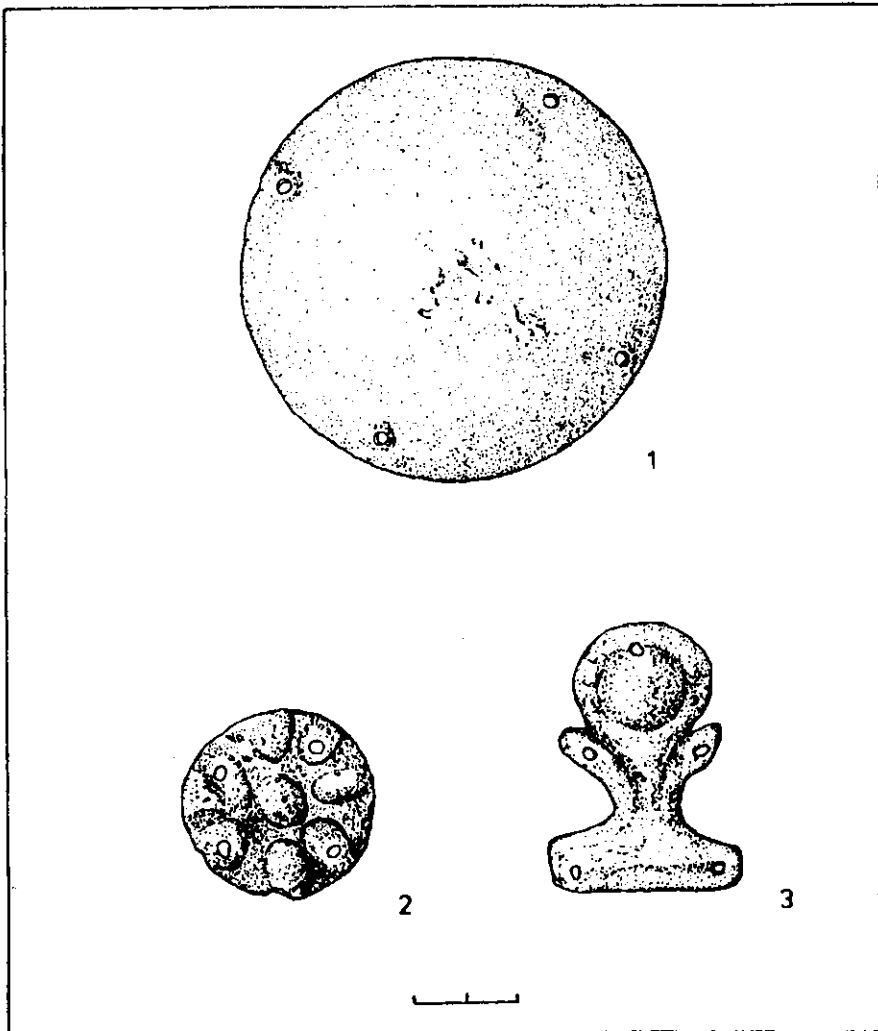

Рис. 6. Бронзові платівки з кінського чепрака.

Наявність решток цієї стінки, а також різниця в глибинах камер № 1 та 2 (дно камери № 1 нижче дна камери № 2 приблизно на 0,4 м) і дозволили простежити по дну контури підземних споруд кургану № 46.

Поховання № 2 було пограбовано в давнину. Грабіжницький хід спочатку спускався вертикально вздовж ПдС стінки східної ями № 2. Дно вертикальної частини ходу знаходилось дещо вище склепіння дромосу, що фіксується по виявленому тут і вже описаному вище скупченню численних золотих речей у заповненні вхідної ями, які становили частину здобичі давніх грабіжників, витягнутої ними з поховальної камери. Тут, очевидно, витягнуті речі розбирали, внаслідок чого частина дрібних золотих предметів була загублена. Під час проникнення безпосередньо в поховальну камеру грабіжники зруйнували частину склепіння ПнС стінки дромосу. Вони ж, швидше за все, зруйнували і тонку материкову стінку, що відокремлювала камеру № 1 від камери № 2 (не виключено, втім, що ця стінка частково просіла вже до цього).

Незважаючи на пограбування, в камері № 2 збереглося чимало інвентаря. Майже не постраждала від пограбування північно-східна частина камери. Речі, які знаходились тут на час проникнення грабіжників, були присипані досить товстим (до 0,1 м) шаром материкової глини, який обвалився зі склепіння.

Отже, під ПнЗ стінкою камери в 2,5 м від її західного кутка було виявлено скупчення золотих бляшок, що лежали *in situ* (рис. 7). Частина з них лежала лицевою стороною вниз, а частина — догори. Судячи з усього, бляшки спочатку були нашиті на одяг, складений чи, швидше, повішений на кілочки, забиті в північно-західну стінку камери. На жаль, уточнити цю деталь виявилось неможливим, оскільки ПнЗ стіна камери у цьому місці була зруйнована грабіжницьким ходом.

Загалом тут було знайдено 125 золотих бляшок, у тому числі одна — вже відомого нам типу IV (рис. 4, 4) та 124 нових типів:

тип X. Невеликі круглі бляшки (діаметр 0,6—0,7 см) з рельєфним зображенням личини — 10 шт. (рис. 4, 10);

тип XI. Золоті круглі бляшки у вигляді рельєфного зображення голови людини з помітними східними рисами — 8 шт. (рис. 4, 11);

тип XII. Круглі (діаметр близько 2 см) бляшки, прикрашені рельєфною 14-пелюстковою розеткою, — 50 цілих, 1 фрагментована (рис. 4, 12);

тип XIII. Круглі (діаметр 2,5 см) бляшки у вигляді рельєфного, добре виконаного зображення голови Горгони-Медузи — 10 шт. (рис. 5, 13);

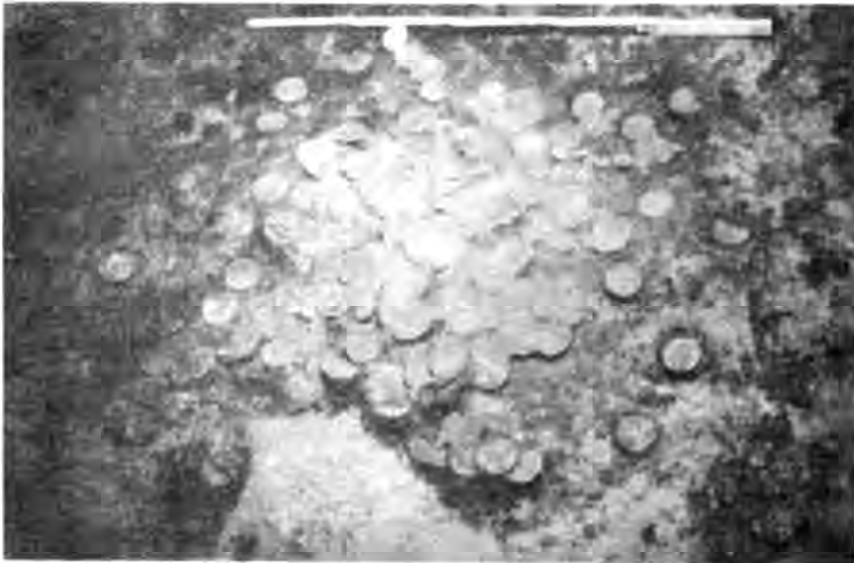

Рис. 7. Скупчення золотих платівок у похованні № 2.

тип XIV. Бляшки у вигляді напіврозкритого пуп'янка лотоса (розмір — 1,5×1 см) — 11 шт. (рис. 5, 14);

тип XV. Бляшки аналогічного розміру подібного типу, але виконані грубше — 19 шт.

тип XVI. Бляшки у вигляді пальметок (розмір 1,5×1 см) — 15 шт. (рис. 5, 16)

За 0,3 м на схід від описаного скупчення бляшок, безпосередньо під ПнЗ стінкою знайдені золоті деталі жіночого головного убору (рис. 8). Через обвал стелі в поховальній камері металеві прикраси жіночого головного убору збереглися *in situ*. Деталі оформлення убору лежали в кілька шарів у повній відповідності до того, як вони кріпились на його поверхні — зверху вниз. У верхньому шарі нараховувалось 7 дугоподібних довгих блях. Вони утворювали коло, щільно прилягаючи одна до одної. Всі пластини ажурні, зображують в'юнке стебло аканфу з листям та квітами (рис. 9). Дві бляхи, очевидно, зображують початок і завершення облямування цієї частини убору: вони подібні, лежать поруч, майже впритул. Одна з них починає завитки аканфового орнаменту, що йде по колу, а друга — завершує. Діаметр кола, утвореного дугоподібними пластинами, — 20 см, всередині нього знаходились маленькі бляшки круглої форми (діаметр — 0,5 см) з рельєфним зображенням голови хижака сімейства котячих, анфас (тип XVII). Бляшки (31 екземпляр) повторювали коло, обмежене дугоподібними ажурними прикрасами. Діаметр меншого кола — 15 см. У центрі його — 3 бляшки із зображенням людської голови у фас (тип XI).

Під описаними прикрасами зафіксовано другий шар пластин, які також збереглися на своєму попередньому місці. Нижче кільця з ажурних пластин з рослинним орнаментом розміщувались опуклі бляшки із зображенням обличчя-маски: 30 екземплярів (тип XI). Під верхнім шаром дугоподібних пластин лежали аналогічні ажурні бляхи; 4 екземпляри утворювали велику дугу, яка повторювала контур верхнього кола. Нижні ажурні бляхи зберегли особливості поверхні, яку вони прикрашали: добре помітний вигин глибиною майже 0,7 см.

Рис. 8. Поховання № 2. Розчистка залишків головного убору.

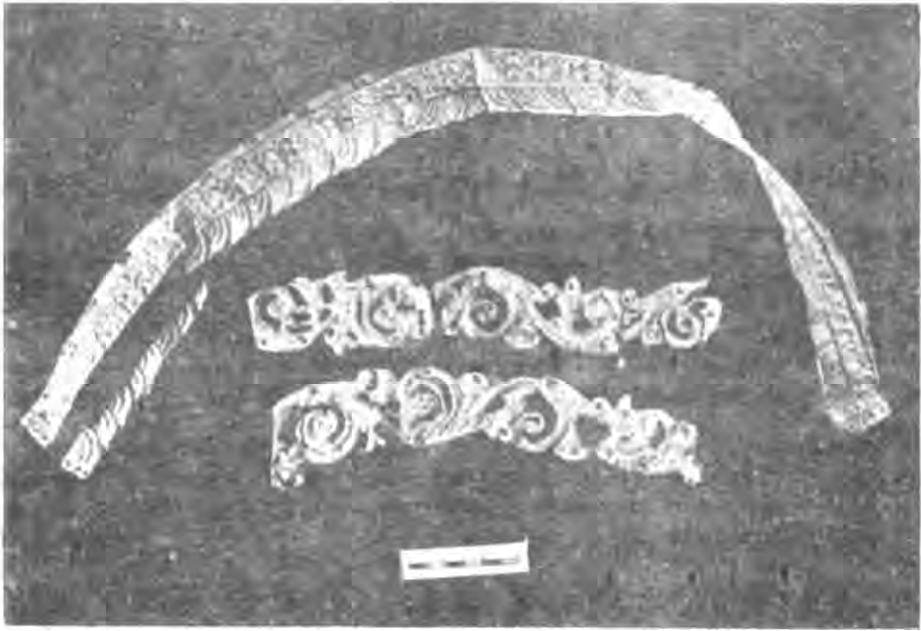

Рис. 9. Поховання № 2. Прикраси головного убору.

Найнижча деталь головного убору — золота стрічка-метопіда. Вона, ймовірно, оторочувала нижній край убору. Золота стрічка по верхньому краю та з боків має невеликі отвори для кріплення на основу з тканини чи шкіри. Поверхня її, як це характерно для всіх метопід, розділена на дві декоративні смуги. Верхня — рослинний орнамент з розеток та пальмет, а нижня — візерунок з напівовів (рис. 9). Золоті платівки чітко окреслюють форму головного убору, що дозволяє провести його повну реконструкцію⁵.

За 0,3 м на півдснь від головного убору на дні камери трапилось ще одне скупчення золотих бляшок (45 шт.): тип III — 1 шт., тип VI — 1, тип VIII — 41, тип XI — 1, тип XII — 1 шт. Систему їх розміщення простежити не вдалося.

На захід (0,1 м) від описаного вище скупчення золотих бляшок зафіксовано залишки скриньки, виготовленої з кістяних пластин. Форма скриньки прямокутна, її розмір — 16,5×7 см. Точна кількість пластин не простежується через їх погану збереженість. Ширина пластин близько 1,6 та 2,5 см. Більш вузькі з них утворювали основу верхньої кришки у вигляді прямокутної рамки вказаного вище розміру. Кінці пластин у місці стику зрізані під кутом 45°. Зверху рамки, впоперек її довгої осі, були закріплені ширші пластини. Серед кістяних пластин траплялись дрібні уламки дерева (рис. 10).

За 0,8 м на схід від скриньки знайдено біконічне пряслице з чорного полірованого каменя (найбільший діаметр — 2,4 см, висота — 1,5 см) (рис. 11, 2), бронзове біконічне пряслице з рештками дерев'яного веретена в наскрізному центральному отворі (найбільший діаметр пряслиця — 2,2 см, висота — 1,9 см) (рис. 11, 1), а також уламки залізних кородованих круглих стрижнів (голок?) діаметром 3—4 мм; довжина уламків — 2,5—4 см. Всього знайдено сім таких уламків (рис. 12).

У ПдС частині першого приміщення поховальної камери, в її дні простежена прямокутна виїмка розміром близько 2,8×1,3 м, дно якої нижче дна північної половини камери приблизно на 0,3 м. На дні виїмки виявлені рештки дерева, уламки залізних скоб, а також скупчення білої маси (алебастру?) і плями яскраво-фіолетового кольору (залишки пофарбованої шкіри?), аналогічні кольору основи, зафіксованої на звороті золотих бляшок з грабіжницького коду. На нашу думку, всі ці деталі свідчать про те, що у виїмці містився зруйнований грабіжниками поховальний поміст або саркофаг. Тут же, на дні виїмки, без будь-якої системи були розкидані золоті

Рис. 10. Поховання № 2. Залишки кістяної шкатулки.

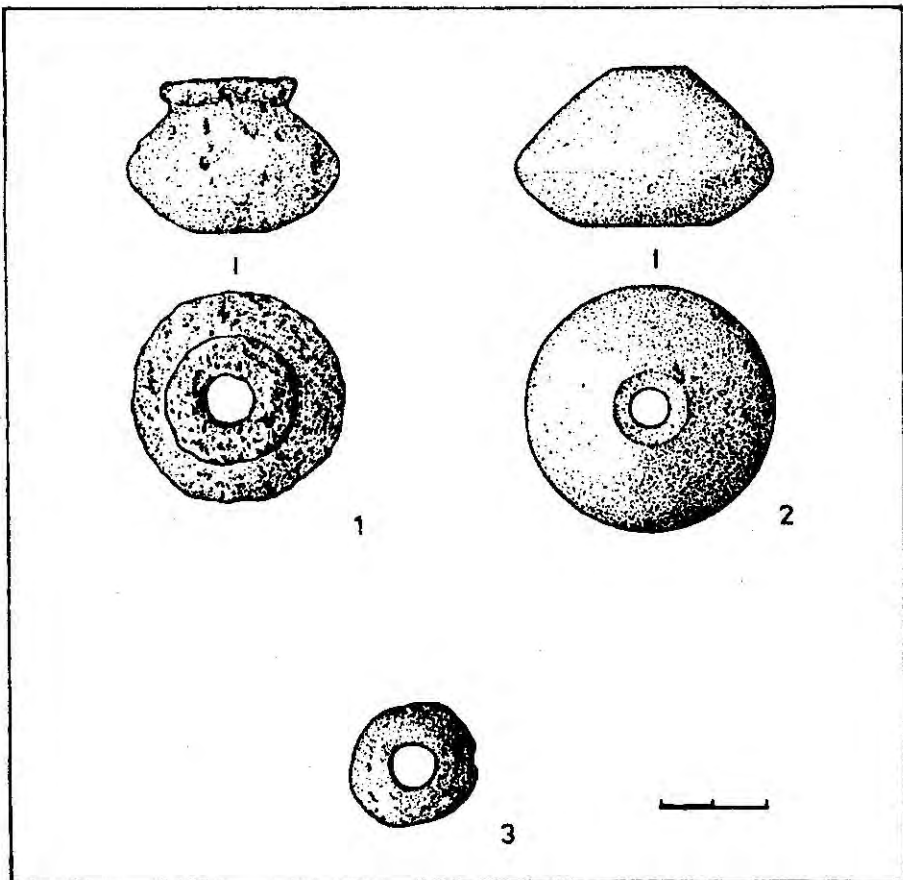

Рис. 11. Поховання № 2. Пряслиця.

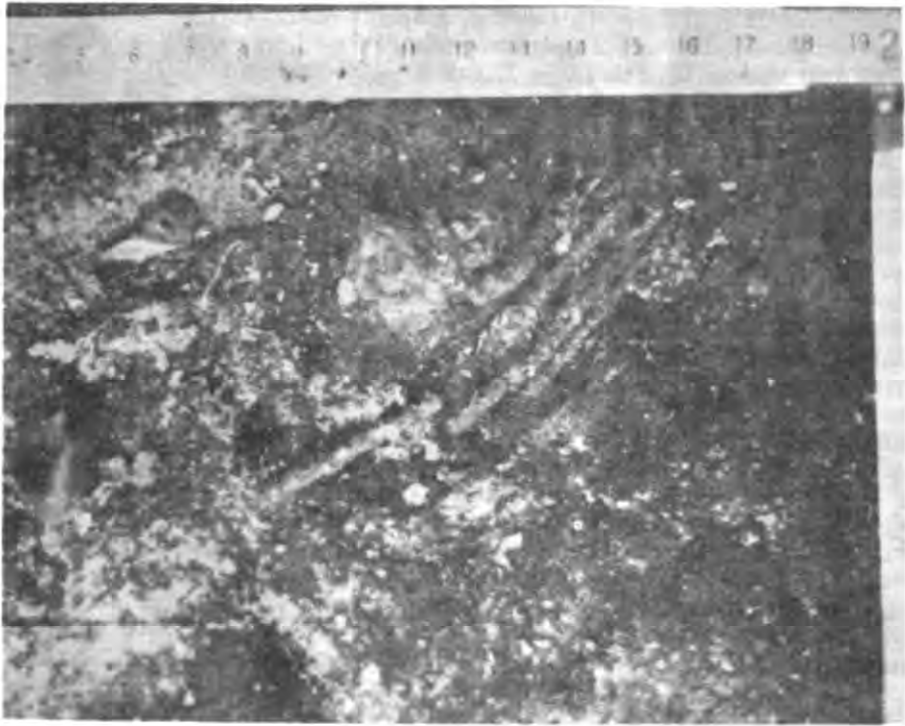

Рис. 12. Поховання № 2. Залізні голки.

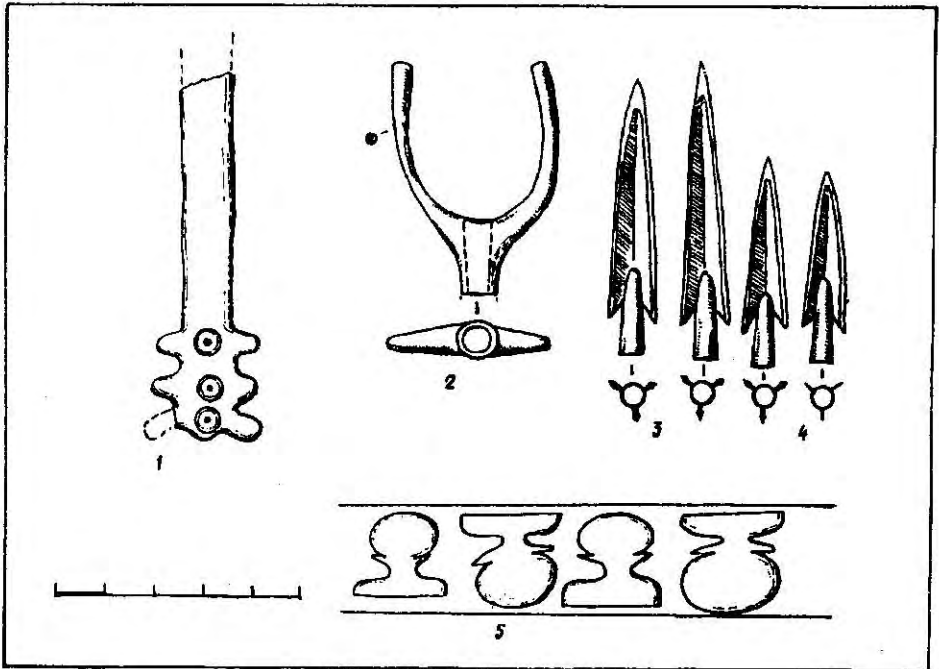

Рис. 13. Знахідки з поховання № 2: 1 — кістка; 2—4 — бронза; 5 — бронза та шкіра.

бляшки. Всього їх знайдено 116 (цілих). У тому числі: тип I — 8 цілих і 2 уламки; тип II — 2 цілих та 2 фрагменти; тип IV — 2 шт.; тип V — 11; тип VI — 50; тип VIII — 18; тип IX — 5; тип X — 17 шт.; тип XVIII — амфороподібна підвіска, прикріплена до опуклої золоті колодки, на якій збереглися ще два кільця, призначені для кріплення підвісок (рис. 5, 18).

У заповненні камери над прямокутною виїмкою, ближче до східної стінки, зустрічались розрізнені людські кістки: стегнові, хребцеві, уламки тазових, крижі, що належали, як мінімум, двом індивідуумам. Тут же, в заповненні, були золоті бляшки (13 шт.): тип I — 7 шт.; тип V — 1; тип VI — 2; тип VIII — 1; тип IX — 1; тип XIX — прямокутна (1,4×0,9 см) платівка із зображенням передньої половини тулуба хижака сімейства котячих (рис. 5, 19).

Поблизу південно-східного краю прямокутної виїмки, у тому місці, де знаходився «перехват» вісімоподібної камери, знайдені два набори бронзових наконечників стріл. Спочатку горити зі стрілами були повішені або притулені до південно-східної стінки саркофага чи поховального ложа. Сагайдачний набір № 1 знайдений за 2,5 м на Пд від ПнС стінки камери та в 1,2 м на ПнЗ від ПдС. Набір складався з 51 трилопатевого наконечників стріл. 46 з них — дуже великого розміру, їх довжина сягала 6 см, 5 — коротші, довжиною — 4,1—4,5 см (рис. 13). Сагайдачний набір № 2 знайдений за 0,8 м на ПдЗ від сагайдачного набору № 1. Він складався з 40 наконечників вже знайомого за попереднім набором типу, довжина яких досягала 6 см; наконечники добре збереглися (більшість мали початковий блиск і прекрасну заточку). На наконечниках набору № 2 лежали рештки залізного ножа з кістяною ручкою. Збереглась лише остання. Вона суцільна, восьмигранна в перерізі. З одного боку в ній зроблений повздовжній проріз, куди й було вставлене залізне лезо, закріплене потім двома клепами. Довжина ручки — 9 см, найбільша ширина — 1,5, товщина — до 1 см.

На дні ПдС частини камери, яке знаходилось приблизно на 15 см глибше дна прямокутної виїмки, знахідок практично не було. Єдиний виняток становили залишки піддону (діаметр — 6 см) бронзового кіліка. Він складався з трьох частин і був знайдений безпосередньо поблизу ПдС стінки камери, за 0,8 м від її південного кута. У заповненні камери неподалік піддону виявлені обидві ручки цього кіліка. Крім того, у заповненні камери, в її ПдС частині, нами було знайдено: один бронзовий трилопатевий наконечник стріли довжиною 6 см; бронзовий предмет невідомого призначення у вигляді двозубої «виделочки» довжиною 5,5 см (рис. 13); мініатюрна кістяна ворварка у вигляді зрізаного конуса (діаметр основ 1,2 і 0,7 см, висота 0,4 см), в центрі якого наскрізний отвір діаметром 0,5 см; 16 золотих бляшок таких типів: I тип — 1 шт.; III тип — 1; IV тип — 2; VI тип — 5; VIII тип — 2; IX тип — 1; XX тип — 1 шт. (рис. 5, 20).

У заповненні камери, вище сагайдачних наборів, був знайдений залізний вток спису довжиною 14,5 см та діаметром 1,5 см. Тут же виявлено 13 золотих бляшок, у тому числі: тип I — 1 шт.; тип V — 3; тип VI — 8; тип VIII — 1 шт.

Курган № 46 — Тетянина Могила — помітно виділяється на загальному фоні курганного оточення Чортомлика. Якщо за висотою (початково вона становила близько 5 м) він був одним з найбільших і може порівнюватися лише з курганом № 22 висотою близько 5,5 м, який залишився недослідженим у групі Чортомлик II («Колонія»), то за глибиною поховальних споруд значно перевищує всі відомі на Чортомлицькому курганному полі (найзначніші глибини в курганах № 28 (Чортомлицька Близниця) та № 29 (5,4 і 5,7 м) і може порівнюватися з похованнями Страшної (6,9 м) та Гайманової (6,8 м) Могили, Жовтокама'янки (7,5 м), перевищуючи при цьому глибини поховань Огуза (6,4 м) та Олексаидрополя (5,9 м)⁶. В цілому ж відсутність цілого ряду елементів як по конструкції насипу (наявність кріпиди, рову, тризни і т. ін.), так і соціально-обрядових, характерних для курганів найвищої скіфської верхівки, вказує на належність похованих у Тетяниній Могили до молодшого страту того прошарку скіфського суспільства, який В. Ф. Генінг виділює у скіфську знать, на відміну від царської еліти⁷.

Незважаючи на нищівне пограбування основного (№ 1) та впускного

(№ 2) поховань, порівняно численні залишки дозволяють висловити певні міркування.

Згідно з підрахунком решток кісток з поховання № 1, тут було поховано двоє людей. Судячи за розмірами камери та розташуванням ніш, поховальна споруда була призначена для однієї людини. Очевидно, другий похований супроводжував основного покійника в якості служника, зброєносця (зважаючи на поховання коня та кількість вуздечок у трисні — це чоловік). Досить скромні рештки інвентаря ускладнюють реконструкцію статусу похованого, однак розмір поховальної споруди разом із знахідкою багатьох вуздечок свідчать про його соціальну значимість.

Захоронення в похованні № 2 зроблено у споруді вельми своєрідної конструкції — тип IV, за В. С. Ольховським. Катакомби, об'єднані дослідником у цей тип, досить нечисленні в Північному Причорномор'ї. В основному вони належали похованням знаті⁸. Відносно високий статус похованих, окрім значних розмірів та особливостей поховальної споруди, засвідчує знахідка понад півтисячі різноманітних золотих виробів. Враховуючи ступінь пограбованості, можна припустити, що це поховання знаті.

Тут, за підрахунками залишків кісток, також встановлено наявність не менш ніж двох похованих, очевидно, рівного статусу. У поховальному інвентарі (точніше, у його вцілілій частині) чітко виділяються речі «чоловічого» і «жіночого» набору. З одного боку, це — комплект наступального озброєння: сагайдачні набори (мабуть, горити)⁹, меч, списи та бронзові бляхи від кінського чепрака, який, на нашу думку, мав функції захисного обладунку, кілік та фрагменти амфор. З другого боку — типово жіночі речі: веретена з пряслицями, голки, кістяна шкатулка, головний убір, бляшки (очевидно, служили прикрасами жіночого одягу).

Хронологічна позиція поховання встановлюється насамперед за золотими прикрасами. Так, бляшки, подібні до наших типів V, VI, VIII, XVIII, зустрічались серед виробів даної категорії у Чортомлику¹⁰; тип IV, V, VIII — у Мелітополі¹¹; тип VI (дуже близької форми) — у Товстій Могилі¹²; тип I — у Куль-Обі¹³; тип IX і XII — у Дієвому кургані¹⁴; I, III, VIII, XII, XX — в Огузі; III, V, VI — у 1-му Мордвинівському кургані¹⁵. Слід зазначити, що йдеться не про бляшки єдиного штампу, а про єдність сюжету, схожість у виконанні (іноді дуже значну).

Особливо слід виділити бляшки нашого IX типу — з крокуючим крилатим рогатим грифоном з колосом під ногами. Починаючи з М. І. Ростовцева, бляшки цього типу зіставляються з аверсом золотих боспорських статерів, які карбувалися протягом 379—294 рр. до н. е. (т. зв. монетний тип бляшок). За розворотом голови грифона (фас до глядача) дані бляшки ніби повинні зіставлятися з найпізнішими з них, які відносяться до 310—294 рр. до н. е.¹⁶ Однак знову-таки йдеться не про ідентичність, оскільки є значні розбіжності в трактуванні хвоста, орнаментиці крил, геометрії піднятої передньої лапи, а про деяку подібність. Дане порівняння, на нашу думку, зовсім не свідчить про можливість датування цих бляшок кінцем IV — початком III ст. до н. е. Очевидно, повинен був минути досить-таки значний відрізок часу, перш ніж популярний і зрозумілий у греко-скіфському середовищі сюжет зміг перекочувати з бляшок-прикрас на монети, у вигляді державної символіки. Підтвердженням можуть бути такі факти. У кургані поблизу с. Львова на Херсонщині була знайдена вотивна бронзова сокира із зображенням грифона на обушку. За умовами знахідки сокирка датується не пізніше початку IV ст. до н. е.¹⁷ Зображення такої сокирки з'являється на ольвійських монетах карбування 300—280 рр. до н. е. або останньої чверті IV — початку III ст. до н. е.¹⁸ А втім, згідно з хронологією боспорських статерів К. Реглінга, уточненою О. М. Зографом, грифони з повернутою до глядача головою розміщені на монетах, які датуються близько середини IV ст. до н. е.¹⁹

І нарешті, практично ідентичні нашим, метопіда та ажурні пластини з аканфовим орнаментом знайдені в похованні № 2 кургану № 22 радгоспу «Червоний Перекоп» (с. Вільна Україна Херсонської обл.)²⁰.

Слід також зупинитися на вельми незвичайних наконечниках стріл з поховання № 2. Великі, висотою до 6 см наконечники є досить рідкісною

знахідкою і притаманні нечисленним царським скіфським курганам IV ст. до н. е. (Бабина і Страшна Могила, курган Кекуватського, Краснокутський курган та деякі інші)²¹.

Бронзові виделочки невідомого призначення представлені цілою серією знахідок у курганах Скіфії IV ст. до н. е. За даними Г. І. Мелюкової, вони з'являються в кінці V — на початку IV ст. до н. е. До врахованих нею шести знахідок²² слід додати Мелітопольський курган, курган № 26 Гайманового поля²³ та ін.

Відносно кістяного предмета невідомого призначення (рис. 13, 1) слід зазначити, що в 1981 р. у похованні № 2 кургану № 8 поблизу с. Вовчанськ було знайдено ніж з кістяним руків'ям, яке мало аналогічне фігурне оформлення, але було прикрашене іншим гравіруванням²⁴.

Всі наведені аналогії вказують на датування впускного поховання № 2 кургану Тетянина Могила близько середини IV ст. до н. е. і дещо ранішим часом (незначно) — поховання № 1.

Примітки:

¹ Тереножкін А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности.— К., 1973.— С. 113—186; Мозолевский Б. Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности.— К., 1973.— С. 187—234; Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1976 гг.) // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 70—154; Мозолевский Б. Н. Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 63—74; Волковой С. С., Шалобудов В. Н., Лихачев В. А. Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979.— Вып. 3.— С. 45—60.

² Докладніше про такі обладунки бойового коня у скіфів див.: Мурзин В. Ю., Черненко Е. В. О средствах защиты боевого коня в скифское время // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 166, 167.

³ Ольховский В. С. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье // СА.— 1977.— № 4.— Рис. 4, 7.

⁴ Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АП УРСР.— 1960.— Т. 9.— С. 53.— Рис. 11; Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.) — М., 1991.— С. 224.— Табл. XIII, 5.

⁵ Реконструкцію та порівняльний аналіз головного убору див.: Ключко Л. С., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Головной убор с кургану Тетянина Могила // Археологія.— 1991.— № 3.— С. 58—62.

⁶ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 150.

⁷ Генинг Г. Ф. Проблема социальной культуры общества кочевых скифов IV—III вв. до н. э. по археологическим данным // Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 147.

⁸ Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность...— С. 37; Дослідження поховальних споруд Тетяниної Могили з точки зору пошуку математичних пропорцій у співвідношеннях розмірів див.: Хрц В. Курган Чертомлык и некоторые закономерности в планировке скифских гробниц // А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.— К., 1991.— С. 320—323.

⁹ Разом з сагайдачним набором № 2 знайдено ніж, який знаходився, очевидно, в кишені гориту.

¹⁰ Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.— К., 1991.— С. 202.— Рис., кат. 212, 4, 20.— С. 249, 250.

¹¹ Тереножкін А. И., Мозолевский Б. Н. Мелітопольський курган.— К., 1988.— Рис. 95, 1, 10, 17; 98, 16; 99.

¹² Мозолевський Б. М. Товста Могила.— Рис. 113, 4.

¹³ Копейкина Л. В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торовтика.— Л., 1986.— С. 47.

¹⁴ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.— М., 1970.— С. 106.— №№ 500 р., 501 в.

¹⁵ Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини.— К., 1974.— С. 21, 46.— Рис. 11, 36.

¹⁶ Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— № 91, 97, 102, 109, 115.— Табл. 2; 3.

¹⁷ Кубышев А. И., Николова А. В., Полин С. В. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // Древности степной Скифии.— К., 1982.— С. 140.— Рис. 10; 11.

¹⁸ Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья.— К., 1989.— С. 39.— №№ 127—215; Карышковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 67.

¹⁹ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА.— 1951.— № 16.— С. 172.— 175.— Табл. XI.— №№ 7—11.

²⁰ Лесков О. М. Вказ. праця.— Рис. 78—80.

²¹ Спектро-аналітичні дослідження металу наконечників стріл з Тетяниної Могили див.: Ольговский С. Я. Цветной металл Чертомлыцких курганов // Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.— К., 1991.— С. 398—403.

²² Мелюкова А. И. Краснокутский курган.— М., 1981.— С. 100.

²³ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н. Скифский курганный могильник Гайманово поле // Скифы и сарматы.— К., 1976; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 120.— Рис. 34.

²⁴ Кубышев А. И., Дорофеев В. В., Полин С. В. Работы Херсонской экспедиции в 1981 г. // НА ИА АН Украины, 1981.

В. Ю. Мурзин, С. В. Полин, Р. Ролле

СКИФСКИЙ КУРГАН «ТАТЬЯНИНА МОГИЛА»

В 1986 г. совместная экспедиция Института археологии АНУ и Немецкого научно-исследовательского общества в Бонне в процессе комплексного исследования скифского царского кургана Чертомлык и его курганного окружения раскопала курган высотой 2,1 м, известный под названием «Татьянина Могила» (№ 46).

В кургане исследовано два захоронения в катакомбах сложной конструкции глубиной до 7,5 м. Несмотря на ограбление, найдены многочисленные вещи, сопровождавшие погребенных,— предметы вооружения, уздечные наборы, бронзовые украшения лошадиной попоны, многочисленные штампованные золотые бляшки 18 разновидностей, украшения головного убора, различные бытовые предметы. По остаткам инвентаря и обломкам костей можно предполагать, что в погребении № 1 был захоронен мужчина в сопровождении слуги, в погребении № 2 — мужчина и женщина равного статуса. Курган датируется серединой IV в. до н. э.

V. Yu. Murzin, S. V. Polin, R. Rolle

SCYTHIAN BURIAL MOUND «TATIYANINA MOGILA»

A burial mound 2.1 m in height known as «Tatiyanina Mogila» (Tatiyana's Grave, № 46) was excavated by joint expedition of the Institute of Archaeology, Academy of Sciences of Ukraine and German Research Society in Bonn in 1986 during the complex study of the Scythian royal barrow Chertomlyk and its burial surroundings.

Two burial places in catacombs of the complex design and depth to 7.5 m have been studied in the burial mound. In spite of robbery many interesting things that accompanied the buried persons were found: subjects of arms, bridle sets, bronze adornments of the horsecloth, numerous stamped golden pendants of 18 varieties, adornments of the head-dress, various everyday subjects. Remains of the stock and bone fragments permit supposing that a man and his servant in grave № 1, while a man and a woman of the equal rank in grave № 2 were buried. The burial mound is dated to the mid. 4th cent. B. C.

Одержано 23.06.92